

ГАЛИНА ПЕЧЕРНА,
м. Київ

МОВА — ГЕНЕТИЧНИЙ КОД

(Замітки з історії української мови)

Укравінська мова в Київській Русі. Історія кожної мови вивчається в нерозривному зв'язку з історією народу, який є носієм цієї мови, її творцем. Отже, і періодизація української літературної мови тісно пов'язана з історією українського народу.

Тривалий час серед мовознавців точилася гостра полеміка щодо періодизації історії української мови. Чимало пропонуваннх схем періодизації виявилися спірними, адже вони ґрунтувалися лише на принципі зміни суспільних формацій: мова феодалізму, мова капіталізму, мова соціалізму. Така схема, звичайно, не могла відобразити всіх етапів розвитку української літературної мови, оскільки сама по собі зміна формацій не позначилася ні на звуковій системі, ні на граматичній будові української мови. Українська літературна мова розвивається і збагачується насамперед за допомогою нової лексики, вироблення чітких граматичних і правописних правил, розширення літературних стилів, засобів вираження думки тощо.

Нині потребує перегляду і така ортодоксальна формула, як єдина «давньоруська» мова, спільна для «трьох братніх народів». Ось що пише про це Г. Півторак: «...Поняття «давньоруська мова» стосується лише давньоруської писемно-літературної мови, яка жвилася паралельно з церковнослов'янською мовою й виконувала державні та культурні функції на всій території Давньоруської держави. На народнорозмовному рівні ніякої єдиної «давньоруської мови» ніколи не було, а існували близькоспоріднені східнослов'янські діалекти, які ще від праслов'янського періоду в різних східнослов'янських ареалах відзначалися більш-менш виразними регіональними рисами.

...На кінець XII ст. переважна більшість рис, характерних для українських діалектів, уже сформувалася. Але протоукраїнський діалектний масив з самого початку не був однорідний. На кінець XII і в XIII ст. на південній Русі виділялися три великі діалектні зони: галицько-волинська, карпатська й польська, яка на півночі охоплювала майже половину сучасної білоруської мовної території.

...Російська народність та її мова склалися в північно-східному ареалі Київської Русі на базі територіальних діалектів у межах Володимиро-Суздальської, Московської, Ростовської, Муромо-Рязанської, Устюзької земель, а згодом — і Новгородської феодальної республіки. Білоруська мова формувалася в межах Полоцького, Смоленського, Туровського

князівств і на землях так званої Чорної Русі (сучасна Гродненщина й північна Брестщина). Таким чином. Середня Наддніпрянина до формування російської мови ніякого стосунку не має. Отже, визнаючи слушність і справедливість класичного твердження про Київську Русь як колиску трьох братніх народів — російського, українського і білоруського, — слід постійно мати на увазі той незаперечний факт, що жодне з цих «трьох немовлят» ніколи не качалося по всій колісці, а кожне з них мало в ній чітко відведене історією своє місце»¹.

Академік О. Шахматов у працях «Очерки древнейшего языка» (1915) та «Короткий нарис історії (української) мови» (1916) доводить, що розпад східнослов'янських мов почався в VII ст. і до IX ст. цілком завершився.

Риси української мови чітко помітні в давньоруських пам'ятках. Це насамперед українська лексика: *гребля, стріха, лагодити, ліноці, дивуємося, ліпший, яруга, туга, гримлять, полоняник, повінь, баня* (церкви) та ін.

Для уважного читача давньоруських пам'яток відкривається багато фонетичних рис української мови: *німая, сім'я, стіни* (пор. рос. *немая, семья, стены*); перехід *е* в *о* після шиплячих: *жона, чоловік, нічого*, замість *жена, человек, ничего*; кінцева літера *в* там, де в російській мові *л*, у дієсловах: *ходив, носив, брав*. Ці явища видатний мовознавець, славіст і сходознавець академік А. Кримський знайшов у збірнику Святослава 1073 року. Досить часто в пам'ятках староруського письменства зустрічаються такі суто українські мовні явища, як чергування приголосних *г—з, к—ц, х—с* у давальному відмінку: *дорозі, дівці, кожусі*. Або споконвічні українські форми займенників: *тобі, собі* тощо.

Багатий матеріал для дослідників дає така граматична категорія, як дієслово. Тут знаходимо стільки українських форм, що лише перелік їх переконливо засвідчує: південноруські пам'ятки писали літописці українського походження. Це — м'яке закінчення 3-ї особи: *носить, косить* (пор. рос. *носит, косит*) або зникнення флексії *-ть: є* (замість *есть*), *бере* (зам. *береть*), *буде* (зам. *будеть*). Цікаво, що в українській мові збереглася більш архаїчна форма майбутнього часу, ніж у російській: *знатиму, читатиму, робитиму* (пор. *буду знать*). У давнину ця форма мала такий вигляд: *знати + имать* (де *имать* — допоміжне слово, яке загубило початкове *и* і видозмінилося в сучасну українську форму). Дуже давня також кінцівка *-мо* в дієсловах: *знаємо, ходимо* (пор. *знаем, ходим*). А. Кримський стверджує: «...порівняльно-історичні міркування показують, що оце *-мо* далеко

¹ Півторак Г. Як розмовляли в стародавньому Києві? // Вісник Міжнародної асоціації україністів. — К., 1990. — С. 39.

старіше навіть від доби Київської держави». У своїй праці «Українська мова, звідкіля вона взялася і як розвивалася» (1922 р.) він робить висновок: «Мова Наддніпрянщини і Червоної Русі часів Володимира Святого та Ярослава Мудрого має здебільшого вже всі сучасні малоруські особливості». Про сучасну російську мову він писав: «Північ витворила свої власні язикові риси, чужі для Півдня»².

Перші словники. Для вивчення історії мови велике значення має лексикографія — галузь мовознавства, яка займається укладанням словників та вивченням їх історії. Перші лексикографічні спроби робилися ще в Київській Русі. Так, «Повість врем'яних літ» має кілька місць, які можна назвати тлумаченням імен: пояснення імені *Феодосій*, назви міста *Переяслав*. У Збірнику Святослава є розділ, де дається пояснення незрозумілих слів з Євангелія та інших книг. На сторінках церковних книг є чимало так званих «проізвольників» — записів, зроблених тими, хто, читаючи, писав на полях пояснення слів, незрозумілих іншим читачам. Усе це свідчить про те, що потреба в словниках існувала ще за часів Київської Русі.

У Новгородському списку Кормчої книги зберігся словник «Рѣчь жидовскаго языка преложена на роускоюу, неразоумно на разоуму», де пояснювалися давньоєврейські імена (Сара — «приди», «Ревекка» — «радість» Рахиль — «присьщеніє»), а також деякі географічні назви та грецькі імена. Всього тут пояснено 174 слова, а в XV ст. переписувачі додали ще 350 слів. Іншим словником, відомим на Україні, був словник 1431 року під назвою «Тлькованіе неудобъ познаваемоъ въ писаныхъ речемъ...», в якому пояснювалися слова грецької, сербської, болгарської та словенської мов.

Українська мова XIII—XVI ст. Феодальна роздробленість і татаро-монгольська навала завдали нищівного удару по культурі і всьому життю давньоруської народності. Значних руйнувань та знищення зазнали міста, горіли бібліотеки і документи. Списки творів письменства Київської Русі збереглися головним чином у Новгородській та Псковській землях, які не зазнали повного розгрому. Найбільше були спустошені Київська, Чернігівська та Переяславська землі. Проте культурне життя на завойованих землях не припинялося. Серед писемних пам'яток цього періоду «Галицько-Волинський літопис», «Слово о побігелі Рускыя земли», «Кієво-Печерський патерик». Для мови цих та інших творів цього періоду характерна образність, урочистість стилю, народнопоетичні вислови, афоризми.

Ослаблені південноруські та західноруські землі в XIV ст. потрапляють у нову залежність: Київщина, Чернігово-Сіверщина, Переяславщина (Полтавщина), Поділля, Волинь аж до XVI ст. перебувають під владою Великого Литовського князівства; Галичина з 1387 року — під владою Польщі, Закарпаття — з XIV ст. входить до складу Угорщини, а Буковина — до Молдавського князівства. Рівень культури держави-завойовниці був нижчим, ніж на завойованих нею землях. Тому, незважаючи на велику військову могутність, Литовське князівство не змогло обійтися без руської мови, яку було визнано за державну. Про це свідчать пам'ятки ділового письменства, грамоти XIV—XVI ст., «Судеб-

ник» Казимира Ягайла 1468 року, «Литовський статут» 1566, 1588 років.

Ось що записано в «Литовському статуті» про мову: «А писар земський маєть по-руску літерами і словы руськими вси листы выписы и позовы писати, а не иным языком и словы».

У рукописному примірнику «Литовського статуту» вміщено вірш Яна Казимира Пашкевича про руську мову:

Полска квітнет лациною,
Литва квітнет русчиною,
Без той в Польше не пребудеш,
Без сей в Литве блазнем будешь.

Світські й релігійні книги в Литовській державі писалися також руською мовою: «Литовський літопис», «Люцидарій», «Четья-Мінея».

Люблінська унія 1569 року проголосила утворення однієї федеративної держави (польсько-литовської) — Речі Посполитої. В цей період у мові українських грамот з'являється чимало полонізмів і запозичених через посередництво польської мови германізмів: *маршалок*, *канцлер*, *чинши*, *голдаванье* (у знач. «присяга») тощо, а також латинізмів: *маистат*, *привильє* тощо. Однак кількість лексичних запозичень була незначною. Основа термінологічної лексики складалась із слів давньоруських, успадкованих від ділового письменства Київської Русі. Вплив польської мови в морфології та фонетичі був також незначним, оскільки існувало паралельне живання як польських, так і українських форм: *король* — *круль*, *владсть* — *влость*, *доброволне* — *добровулне* та ін. Найбільш стійким залишився синтаксис, він зберігав порядок слів живої української народної мови та пам'яток Київської Русі.

Отже, польська мова, яка з XIV—XV ст. користувалася латиницею, а мову діловодства мала повністю латинську, не могла значно вплинути на мову українських пам'яток, як це може здаватися на перший погляд.

Молдавське письменство відчувало вплив старої української актової мови, адже молдавські господарі мали писарів (канцлерів) українського походження з числа буковинців. Наведемо зразок мови молдавської грамоти: «...Герге, уставши ся з добрыми людми, перепросиль пана Костю, абы его простиль на тоє село и на домы, и панъ Косте ся смиловаль на него...»

Боротьба православ'я з католицизмом певною мірою впливала на розвиток писемних пам'яток. Оборонці православ'я вважали, що треба писати старослов'янською, а католики ганьбили старослов'янську як непридатну для письма церковного. Так, Петро Скарга, завзятий пропагандист католицизму, писав: «Із слов'янською мовою не можна стати вченим. Та й що це за мова, якої тепер ніхто не розуміє і не розуміє писаного нею. Цією мовою немає ні граматики, ні риторики і бути не може... Звідси загальне нещутво і помилкові погляди»³. У відповідь на його книгу «Про єдність церкви Божої» виникає багато творів полемічної літератури, які захищають православну церкву і старослов'янську мову. Це твори Христофора Філалета, Іова Борецького, Захарії Копистенського, Івана Вишенського та ін. Потреба зберегти старослов'янську мову в культурно-релігійному письменстві, а отже, штучне обмеження сфери вжитку

² Кримський А. Українська мова, звідкіля вона взялася і як розвивалася // Кримський А. Ю. Твори: У 5 т. — К., 1973. — Т. 3. — С. 267, 268.

³ Москаленко А. А. Нарис історії української лексикографії. — К., 1961.

простої народної української мови стало причиною гальмування розвитку української мови.

Оскільки старослов'янська мова вже з IX ст. не зазнавала змін, фактично була мертвою мовою і застосовувалася тільки в релігійній літературі, вона дедалі більше ставала незрозумілою народові. Тому з'являються словники, які подають переклад із старослов'янської на українську народну мову. Так, у XVI ст. був написаний «Лексисъ с толковаг емъ словенскихъ словъ просто» невідомого автора, в якому пояснено 776 слів, 121 слово — без пояснення. Це була чи не найперша лексикографічна спроба української мови. Приклади перекладів: *абие* — *зараз, брацця* — *боролися, возискаю* — *шукаю, благодару* — *дякую, дщерь* — *дочка, заемлю* — *позичаю, успѣю* — *устигну* тощо.

Першим друкованим словником став «Лексисъ сиречь реченія, вкратце собраны и изъ словенскаго языка на просты рускій діалект истолкованы» **Лаврентія Зизанія**, який вийшов у 1596 році. Всього пояснено 1061 слово: *авва* — *тато, отець; баснь* — *казка, слово, байка; юноша* — *парубок, младенець; виновны* — *тот, которы естъ чему причиноу...*

Найдосконалішим серед словників цього періоду став «Лексиконъ славеноросскій и имен тлъкованіе...», що вийшов друком у 1627 році. Його автор, **Памво Беринда**, вперше у східнослов'янській філології науково опрацював словниковий матеріал, використовував усі відомі на той час словники своїх попередників і навіть «проізвольники». «Лексиконъ славеноросскій...» відіграв велику роль у нормалізації староукраїнської мови. Тут було застосовано кілька типів пояснення слів: власне переклад слова, подача синонімів до слова, описовий спосіб (подібний до сучасних тлумачень у словниках) і навіть статті енциклопедичного характеру, де подавалася коротка історія якогось поняття (наприклад, «нафта», «граматика» тощо).

Визначною пам'яткою староукраїнської мови є «Пересопницьке Євангеліє», написане в 1556—1561 рр. Мова його має виразний народний український колорит, насичена фразеологізмами з живої народної мови. Переклали книгу Михайло Василевич та архімандрит Пересопницького монастиря Григорій. Книжка оздоблена заставками, орнаментами в староукраїнському стилі.

Українська мова XVII—XVIII ст. До пам'яток письменства української мови XVII-XVIII ст. належать:

1. Ділове письменство — універсали Богдана Хмельницького, акти Полтавського, Бориспільського, Пирятинського міських урядів та ін.

2. Художня література — інтермедії, п'єси Довгалецького, Некрашевича, Гаватовича та ін. Це початок народної драми.

3. Культово-релігійне письменство — «Углянське Євангеліє», «Псалтир» 1736 р., апокрифічні легенди 1736 р., проповідницька проза Інокентія Гізеля, Лазаря, Барановича, Іоанкія Галятівського та ін.

4. Віршова література — твори Івана Величковського, Івана Некрашевича, Климентія Зиновієва.

Майстер словесно-декоративного орнаменту, український письменник **Іван Величковський** чи не найяскравіший представник стилю українського бароко в поезії другої половини XVII ст. Він добре обізнаний з літературою Стародавньої Греції та Стародавнього Риму, із західно-європейською культурою, що позначилося на поезії.

У віршах **Климентія Зиновієва** простежується

зовсім нова, не характерна для панегіриків риса: возвеличення не царів та панів, а простого народу, його праці. Досить цікавими є його філософські вірші — про друзів і недругів, добро і зло, бідність і багатство тощо.

Попередником І. Котляревського як першого класика нової української літератури був **Григорій Сковорода** — видатний філософ, поет, байкар. Мова його творів, різноманітних за жанром, є сумішшю старої літературної мови, живої народної розмовної мови російської літературної мови. Це був ніби начерк української літературної мови, який сприйняв і розвинув **Іван Котляревський**, поклавши в основу літературної мови живу народну українську мову.

Складним було становлення української літературної мови на західноукраїнських землях. Після майже 400-річного польського панування Західна Україна в 1772 році потрапляє в ярмо Австро-Угорщини. Уряд не був зацікавлений у тому, щоб народ України навчався рідною мовою, запроваджувалася німецька та польська мови. Щоправда, у Львівському університеті та Львівській семінарії вивчалася руська мова, але це тривало недовго. Німці вже звали Львів Лембергом, а поляки і раніше не визнавали України.

У 1833 році в Львівській семінарії створився ґруток ентузіастів під назвою «Руська трійця»: Маркіян Шашкевич, Яків Головацький, Іван Вагилевич. Вони склали програму з народознавства, за якою збирали старі рукописи, грамоти, казки, легенди; записували назви сіл, річок, озер, одягу; складали описи свят Купала, Коляди, весіль, похоронів; вивчали народні промисли, господарство, ремесла тощо. У 1837 році з'явилася їхня перша книжечка «Русалка Днѣстровая», яка на повний голос заявила про існування української народної мови, про нерозривний зв'язок «західних» українців зі «східними». І це на той час, коли між Західною і Східною Україною проходили кордон двох держав. Книжки з України потрапляли до Шашкевича та його друзів з великими труднощами, але саме ці видання були провідниками на шляху творення української мови. Австрійський уряд намагався запровадити на українських землях латинську абетку — «абецадло» і рекомендував своїм підданам вивчати німецьку мову «ради їх особистої вигоди». «Руська трійця» виступила проти переведення руської мови на польське абецадло; у статті «Азбука і абецадло» Шашкевич обґрунтовує неприпустимість такого втручання «в тіло, що має свою душу».

Українська мова під московським ярмом. Ставлення великоросів до української мови не було однозначним. На жаль, не всі відомі вчені Росії визнавали її повноцінною національною мовою: М. Ломоносов називав українську мову діалектом, а Катерина II слідом за ним повторювала, що «малороссийское наречіе» — не що інше, як «российское, на польскій лад примененное». Негативно ставився до української мови і М. Карамзін, називаючи її «варварським язиком». Формуванню негативного ставлення до української мови сприяв також професор кафедри слов'янських мов Московського університету М. Каченовський, поширюючи подібні думки серед студентів.

Не зміг об'єктивно оцінити українську мову і літературу російський критик В. Белінський. «...Мы москали, немного горды, а еще более того ленивы, чтобы принуждать себя к пониманию красот малороссийского наречія», — писав він.

М. Чернишевський спочатку не сприйняв творчості Т. Шевченка, а його «Кобзар» оцінив лише після смерті видатного поета.

Справді дружні стосунки були в Шевченка з О. Герценом, хоч вони ніколи не зустрічалися. Герцен високо цінував творчість самотнього українського поета, прихильно ставився до української культури, мови, історії. Він вмістив у «Колоколі» некролог на смерть Кобзаря та замітку про нього, написану українською мовою Агапієм Гончаренком, попросивши дуже уважно набрати цей текст і витримати точну коректуру.

Значний внесок у вивчення історії української мови зробив професор Казанського університету О. Архангельський, який досліджував давньоруські пам'ятки, західноруську літературу. Він писав у праці «Изъ лекцій по исторіи русской литературы» (Казань, 1913): «Собственные литературные силы Москвы на первых порахъ крайне незначительны, — вѣрнѣе сказать, ихъ совсемъ нетъ: и в области литературы до самого конца XV века Москва живетъ чужимъ добромъ...». Вивчивши і проаналізувавши величезну кількість давньоруських пам'яток, Архангельський дійшов висновку, що київські письменники на кілька століть випереджали московських: «...не только въ XIV, но и въ XV вв. въ отношеніи литературномъ Москва несравненно ниже Киева XII вѣка».

Російський уряд, керуючись великодержавними, шовіністичними принципами, протягом багатьох століть неухильно проводив політику русифікації українських земель, заборони української мови і культури.

У 1784 році Київській академії було приписано читати лекції «с соблюдениемъ выговора, который наблюдается в Великороссіи», а також дотримуватися російського правопису. Для тих викладачів, які проводили навчання українською мовою, було передбачено звільнення з посади. Так поступово курс навчання в Академії було повністю зрусифіковано.

Протягом століть подібних заборон і приписів видавалося десятки, та найганебнішим став «Валуєвський циркуляр» 1863 року, який мав підзаголовок «Секретное отношение Министра внутреннихъ делъ к Министру народн. просв.» Як бачимо, російському урядові було навіть соромно обнародувати такий відверто шовіністичний документ. Надрукований він був в українській пресі лише через 31 рік після виходу («Правда», 1894).

Наведемо кілька цитат з цього циркуляра:

«...Обучение во всех без изъятія училищахъ производится на общерусскомъ языкѣ и употребление в училищахъ южнорусского языка нигде не допущено»;

«Никакого малороссийского языка не было, нетъ и быть не можетъ и что наречіе ихъ, употребляемое простонародьемъ, есть тот же русский языкъ, только испорченный влиянием на него Польши»;

«Киевский генерал-губернаторъ находитъ опаснымъ и вреднымъ выпускъ в светъ рассматриваемаго нынѣ Духовной цензурой перевода на малороссийский языкъ Нового Завета»;

«Министръ внутреннихъ делъ призналъ необходимымъ, впредь до соглашения с министромъ народного просвѣщенія обер-прокуроромъ Святейшего синода и шефомъ жандармовъ относительно печатанія книгъ на малороссийскомъ языкѣ, сделать по цензурному ведомству распоряженіе, чтобы к печати дозволялись только такіе произведения на этомъ языкѣ, которые принадлежатъ к области изящной литературы; с пропускомъ же книгъ на малороссийскомъ языкѣ какъ духовного содержания, такъ и учебныхъ и вообще назначаемыхъ для первоначального чтенія народа приостановиться».

Циркуляр було подано на розгляд цареві, і «Его Величеству благоугодно было удостоить оное Монаршего благоволенія».

У 1876 році цей циркуляр було доповнено Емським указом, за яким заборонялося ввозити українські книги з-за кордону, друкувати ноти до українських пісень, ставити українські театральні вистави; запроваджувалися також дві цензури: крайова і головна — Петербурзька.

Законами 1869 і 1886 років передбачалося збільшення заробітної плати особам російського походження, крім місцевих уродженців, за сприяння русифікації українських земель. Подібні заборони часом доходили до абсурду: заборонялося вживати слова *Україна*, *українець*, виголошувати промови, лекції, влаштовувати концерти, вистави українською мовою. 1899 року у Києві відбувся археологічний з'їзд, на якому читалися реферати всіма слов'янськими мовами, українською ж не дозволили. Вчені з Галичини на знак протесту відмовилися брати участь у такому з'їзді. У міністерстві ніби схаменулись, дозволивши виголошувати реферати українською мовою, тільки в закритому приміщенні, до того ж, щоб слухачів було не більше як 25 осіб.

Заборонили виголошувати промови українською мовою і на відкритті пам'ятника І. Котляревському в Полтаві 1903 року. Не дозволялося друкувати наукові праці, написані українською мовою. Тому до сюжетів белетристичних творів автори часом вводили наукові подробиці, щоб, як зазначалося в Записці Академії наук про відміну утисків малоросійського друкованого слова в 1914 році, «преподать народу кое-какое поученіе по части сельскаго хозяйства, вопросов нравственныхъ или чего бы то ни было из круга знаній, доступныхъ и нужныхъ простолюдину».

Іван Огієнко так описував наслідки заборони на українські пісні: «Коли українці бажали проспівати рідну пісню, губернатори вимагали інколи співати її по-французькому або по-московському... Так було, скажімо, в Одесі, де відомий губернатор Зелений примусив замість «Ой, не ходи, Грицю, та й на вечорниці» співати «Ой, не хади, Гришка, да и на пикник».

У 1908 році указом Сенату культурну й освітню діяльність в Україні визнано шкідливою, «могущей вызвать последствия, угрожающие спокойствию и безопасности».

Отож сучасний стан української мови, відсутність у містах українського мовного середовища, відмова багатьох українців від рідної мови — це сумний результат багатовікової політики царизму, а згодом — сталінізму.

Уже за радянських часів було витворено антинаукові теорії «злиття націй», «двох рідних мов». Нехтувалося значення мови як системи мислення, забувалося, що рідна мова невіддільна від рідної землі, рідного народу, рідної історії. За цими теоріями, як пише М. Косів: «Мова цілого народу, виявляється, може бути безперспективною, а отже, безперспективний сам народ (якщо, звичайно, розуміти народ не як аморфну біологічну масу, а як субстанцію духовну)»⁴.

У 1933 році в Україну надійшла телеграма Сталіна про припинення українізації. Почалося знищення

⁴ Косів М. «Двуязычие» чи «безъязычие»? // Дзвін. — 1990. — № 1.

діячів української культури. За часів Брежнєва і Суслова тотальна денационалізація призвела до повного знеособлення людини, відриву її від національного коріння, створення асимільованого населення, яким легше керувати. Такою була, наприклад, Постанова ЦК КПРС та ЦК КПУ (травень 1983 р.) про посилення вивчення російської мови, поділ українських класів у школах на дві групи для вивчення російської мови, а також підвищення заробітної плати російським словесникам. Відомий також припис захищати дисертації тільки російською мовою.

Порівняння історичного розвитку російської та української мов. Українці розвинули свою мову на основі місцевих племінних об'єднань, а не з якоїсь давньоруської спільності. Українці — безпосередні нащадки населення Київської Русі, а отже, і мова їхня успадкована від старої мови полян, древлян, сіверян та ін.

Найдавніші іноземні мандрівники, що перебували в Україні і в Московії, бачили відмінність цих мов: «Русинський народ щодо мови відмінний як від росіян, так і від поляків, уже за давніх віків» (Ф. Палацький); «Українці — стародавній народ, а мова їхня багатша і всеосяжніша, ніж персидська, китайська, монгольська і всілякі інші. Вона має риси, подібні до московської... всі вони однаково задовольняються двадцятьма дев'ятьма літерами» (Ельвія Челебі, 1657 р.); «Українці — це нащадки Київської Русі» (Мальт-Брюн, 1807); «Можна, отже, малоруську мову вважати зовсім окремою мовою, а не тільки діалектом великоруської мови» (Шафарик).

Красномовно писав про це К. Делямар (1869): «Історія не повинна забувати, що до Петра I той народ, який ми нині називаємо рутенами, звався руським, або русинами, і його земля звалася Руссю і Рутенією, а той народ, який ми нині звемо руським, звався москвинами, а їх земля — Московією. В кінці минулого століття всі у Франції і в Європі добре вміли відрізнити Русь від Московії».

Питанням порівняльної лексикографії української і російської мов займалися як російські, так і зарубіжні вчені. Наприклад, доктор Оксфордського університету Карл Абель виділяв дві гілки руської народності: слов'яноруси (українці) та фіноруси (москвити). Він пише, що наприкінці XIX ст. тільки в Європейській Росії жило 40 млн. фіно-татарського населення і лише 15 млн. суто слов'янського. Тому процес ослов'янення Московії затягнувся більш як на 500 років. Причини — величезні території, прилив фіно-угорських і татарських етнічних елементів. За Петра I було заборонено говорити, що в Сибіру та в Азіатських землях живуть не чисті великоруси, а фіно-угри, татари та інші народи.

Але офіційною мовою стала мова великоруська, яка формувалась на базі церковно-слов'янської (як давньої офіційної мови князівсько-боярської верхівки) і яка до того ж була значною мірою спотворена фонетично, адже місцеві угро-фінські риси й досі відчутні в російській мові, наприклад «цокання», «акання», проривний г, «ковтання» голосних, що особливо поширене в Московській області. Крім того, фіноруси (за К. Абелем), приймаючи слов'янську мову, не сприйняли слов'янського способу мислення; вони надали іншого відтінку слов'яноруським словам, які в звуковому оформленні лишилися майже без змін.

Наприклад: українське «лихий» — злий, поганий, у московитів означає «лихой» — «смелый, удалой»; «ляяти» — сварити, у московитів «ляять» — гавкати;

«дитина», у московитів «детина» — здоровий чоловік; «запам'ятати», у московитів «запам'ятовать» — забути; «вродливий» — красивий, а в росіян це «уродливий». І таких прикладів повного переосмислення слів можна навести безліч.

К. Абель робить висновок про первісну давність української мови і дочірність великоруської мови щодо української. Такої ж думки дотримувався і академік М. Марр. Він писав, що українська мова належить до «окоаючої» групи мов, як і кіфська.

У Російській імперії завжди порушувався закон рівноправності мов. Мова-переможниця (російська) платить за свою перемогу дорого: це не тільки агресивність підкорених нею народів, а й свідоме і несвідоме спотворення ними «панівної» мови.

Філологи наголошують на тому, що російська мова в післяжовтневій роки перестала поповнюватися термінами філософського, політичного, економічного словника інших мов, як це було наприкінці XIX ст. (Див.: В е л е х о в а Н. Укрощение языка // Сов. культура. — 1989. — 14 янв.). Заборонялося вживати складні звороти мови з метою максимально наблизити її до мови простолуду. Поетичне слово поглиналося словом прозаїчним. Отже, російська мова свідомо нівелювалася, скорочувалася, елементаризувалася; культивувався трафаретна газетна мова, мова постанов, звітів, рішень, команд, доносів. Витворився загальносоюзний спрощений для вжитку лексикон.

Відмінність в історичному розвитку двох мов полягає в тому, що російська насаджувалася законодавчо зверху вниз, а українська, навпаки, знизу, з уст народу, відносилася вгору письменниками, які надавали їй високого рівня досконалості.

Поняття «рідна мова». Що ж таке рідна мова? Яку мову вважати рідною? Чи хоч один підручник української мови для шкіл дасть відповідь на це питання? Не знайдемо ми відповіді на нього і в підручниках мовознавства, і в словниках. Визначення рідної мови подається в книжці Д. Розенталя і М. Теленкової «Словарь-справочник лингвистических терминов»: «Язык, усваиваемый ребенком в раннем детстве путем подражания окружающим его взрослым» (М., 1985. — С. 271). Але воно не дає вичерпної відповіді. А як бути, якщо дитина з раннього дитинства виховувалася у чужорідному мовному середовищі? На жаль, багато мовознавців забуває про те, що рідна мова закладена в людині генетично. Сучасна електроніка фіксує національні особливості плачу новонародженої дитини⁵. То чи маємо ми право байдуже ставитися до свого національного генетичного коду? Чужа мова, насаджена в ранньому віці, гальмує розумовий розвиток дитини: «...учені підтвердили геніальний здогад Вільгельма Гумбольдта, висловлений у XVIII ст., що мова у вигляді коду існує в нейроклітинах людського мозку і генетично передається від батьків до дітей. Навчання мови дитиною йде як розшифровка коду. Мало того, мозок людини має ділянки, функціональне призначення яких запрограмоване на майбутнє»⁶.

⁵ Див.: Джапаридзе З. М., Стрельников Ю. А. Об особенностях плача новорожденных разной национальности и пола // Экспериментально-фонетический анализ речи. — Л., 1984. — Вып. 1.

⁶ Кадомцева Л. О., Білодід О. І. Мова, екологія, етнодідактика // Мова і духовність нації: Тези доповідей регіональної науково-практичної конференції. — Львів, 1989. — С. 4.

Як стверджував видатний мовознавець О. Потебня, мислення дитини повинно формуватися на ґрунті рідної мови, і поки воно не дозріло, поки не сформувалася остаточно мовно-розумовий апарат, двомовність є шкідливою. Давно помічено, що маленькі діти, коли вчаться розмовляти, самі створюють слова та їх форми, іноді несвідомо за принципами давньоруської мови. Це ще один доказ того, що мова передається генетично з роду в рід, від дідів і прадідів онукам. П. Мовчан пише у своїй статті «Мова — явище космічне» (Літ. Україна. — 1989. — № 43, 46—48): «Мова — це п'ята ефірна стихія, яка облягає національний простір, і зменшення її сфери призводить до утворень своєрідних озонних отворів, через які вривається чорна енергія, що деморалізує народ... Мова — це певним чином і антропологія. Зміна мови не може не позначитись на зміні антропологічного типу. Зменшується об'єм пам'яті, відповідно зазнають змін і півкулі мозку. Якщо замість 40 найменувань криги у балкарців чи 30 назв снігу у ненців вживається лише одна — просто «сніг», і просто «крига», то, зрозуміла річ, це не може не позначитись на всіх параметрах того чи того генотипу».

Ось що таке рідна мова. Пам'ятаймо про це!

СВІТЛАНА БОГДАН,
м. Луцьк

ЕПІСТОЛЯРІЙ ЛЕСІ УКРАЇНКИ І МОВЛЕННЄВИЙ ЕТИКЕТ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Самобутність кожного народу, поряд з іншими характерними рисами, виявляється передусім в особливостях національної мови, а отже, і в специфіці мовленнєвого етикету, який відображає сукупність найрізноманітніших чинників (соціальних, історичних, психологічних, культурологічних тощо) і є виразником моральності нації, її духовного всесвіту. Одним із джерел вивчення мовленнєвого етикету є листи, функціонування яких неможливе без наявності особливих термінальних сигналів.

Як і будь-який інший писемний текст, лист структурно складається із трьох частин: зачину, основної частини і кінцівки. Своєрідність листа полягає в тому, що зачин являє собою здебільшого початкову формулу-звертання, констатацію про одержання листа (чи його відсутність), вдячність, вибачення, привітання; кінцівка — завершальні прощальні формули, побажання (можливі також *antescriptum* і *postscriptum*).

Тобто лист має особливе орнаментальне обрамлення. У середині листа формули мовленнєвого етикету функціонують довільніше, їх поява зумовлюється найчастіше особливостями основної текстової інформації. Загалом же мовленнєвий етикет і структура листа виступають як взаємозумовлені елементи.

Основними структурними компонентами мовленнєвого етикету в листах є *звертання*, *прощання*, *прохання*, *вдячність*, які визначають одну з диференційних ознак епістолярного стилю. Формули мовленнєвого етикету, виконуючи в тексті листа роль

своєрідних термінальних сигналів; з одного боку, забезпечують здійснення епістолярного діалогу, з другого — оформляють його композиційну структуру.

Епістолярна спадщина Лесі Українки посідає особливе місце в історії вивчення мовленнєвого етикету. Її вирізняє насамперед орієнтація на народне мовлення українців, по-друге, звернення до традицій мовленнєвого етикету інших слов'янських і не-слов'янських народів. І, що не менш важливо, неповторна індивідуальна манера листування. Але, без сумніву, глибинне знання етикету рідного народу було для Лесі основним і визначальним у формуванні її власного мовленнєвого етикету. В цьому нас переконують листи. І нам одразу зрозумілішою й виразнішою постане роль Лесі Українки в збереженні душі рідного народу — його мови, в розширенні сфер її функціонування. Лесин епістолярій на цьому тлі видається унікальною, дивовижно врятованою схованкою скарбів, бо даруватиме нам скарби, які зближують, еднають, відкривають і підкоряють людські серця. Листи Лесі Українки зберегли для наших сучасників велику кількість варіантів етикетних формул, притаманних різним говіркам України, стилістично диференційованих виразів, які є окрасою нашої мови і значною мірою визначають сутність духовності українського народу.

У звертаннях домінують опорні лексеми, які вказують на родинні зв'язки й стосунки з різними людьми: *мамочко*, *дядьку*, *дядино*, *тіточко*, *родино*, *товаришу*, *товаришко*, *пане*, *пані*, *друже* (ці лексеми доповнюються епітетами *любий*, *-а*, *-ая*; *милий*, *-а*, *-ая*; *коханий*, *-а*, *-ая*; *дорогий*, *-а*, *-ая*, які в окремих випадках функціонують і як самостійні звертання); у *прощаннях* — слова *бувай/-те*, *прощай /-те*, *прощайте*, *будь/-те* (*здорові*), *добраніч*, *поклін* (*поклон*), *уклін*, *відкланяюся*, *кланяюся*, *кланяйся*, *кланяйтесь/-ся*; у *вибаченнях* — *вибач/-те*, *вибачай/-те*, *прости*, *простить*, *не гнівайся*, *не гнівайтесь*, *даруйте*, *не сердьтеся*, *нехай вибачить*, *прошу пробачити*; *вдячність* найчастіше виражається словами *спасибі*, *дякую*, *прийміть подяку*, *приношу подяку*, *дяка за...* І особливо різноманітний синонімічний ряд формул *прохання*. Назвемо хоч би кілька опорних лексем і їх варіантів: *будь ласка/-а*, *будьте ласкаві*, *будь ласка*, *були-сьте ласкаві*, *з ласки Вашої*, *майте велику ласку*, *коли Ваша ласка*, *просьба*, *просимо/прошу*, *попрошу*, *хотіла просить*, *прошу Вашої ласки*, *коли хтось ласкав*, *вчини мені ласку*, *чи не були би-сьте ласкаві* і т. ін. В окремих листах трапляються, щоправда, поодинокі мовленнєві вирази, не типові для українців (*бабушка*, *папа* — у звертаннях, хоч паралельно використовуються і *тато* і *татко*; *до свіданія* — в прощальних формулах, як правило, в листах до бабусі). Це зумовлено, мабуть, тим, що українською мовою в сім'ї Косачів із дітьми спілкувалась тільки мати, Олена Пчілка, яка «з гідною подиву впертістю перекладала» для них «підручники на українську мову і сама вчила їх, у той час, коли всі найбільші українські патріоти кристалися російською мовою...»¹. Саме мати причепила Лесі з дитинства любов до рідного слова, зробила все для того, щоб мова народу, серед якого вона зростала, була для неї найближчою.

З-поміж найважливіших чинників, які формують мовленнєвий етикет у листах Лесі Українки і, закономірно, визначають його специфіку, назвемо два: фактор адресата і особисті уподобання авторки листів.

¹ Теліга Олена. Партачі життя: (до проблеми цивільної вдавиги) // Дніпро. — 1991. — № 3. — С. 155.